

BELLAI VERONIKA: A REFORMÁCIÓ HATÁSA A MAGYAR NYELV FEJLŐDÉSÉRE

Hadd kezdjem egy személyes élménnyel: a Károli Gáspár Református Egyetemen megszereztem a magyar szakos bölcsész végzettségemet, és a jelen dolgozat témaként megjelölt korszakot volt alkalmam dr. prof. Szabó András irodalomtörténet óráin megismerni. Szabó András a ma élő legnagyobb és legnagyobbat tudású kutatója a Vizsolyi Bibliának, Károli Gáspár életének, és egyáltalán, a magyar reformáció irodalmának. Ha utánaolvasgatunk egy kicsit a témának, lépten-nyomon az ő nevébe botlunk. Hálás vagyok, hogy ismerhetem.

Azt gondolom, Károli Gáspár nevéhez fűződik az egyik legszebb mondat, mellyel egy ilyen horderejű, óriási munkát meg lehetett köszönni: „Szabad mindenkinek az Isten házába ajándékot vinni, egyebek vigyenek aranyat, ezüstöt, drágaköveket, én azt viszem, amit vihetek, tudniillik magyar nyelven az egész Bibliát.” Miben rejlik hát ennek a könyvnek, „A” könyvnek a jelentősége? Mit tett hozzá a magyar nyelvhez és a magyar kultúrához?

1590-et írunk. Vizsoly, Északkelet-Magyarország. Egy kis falu prédikátora úgy dönt, hogy lefordítja magyar nyelvre a Bibliát. Az ő munkáját megelőzően teljes magyar bibliafordítás nem készült, csak részeiben fordították a Biblia szövegét. A mai napig mindnyájan használjuk. Ez az első fennmaradt, teljes egészében magyar nyelvű, magyar földön nyomtatott könyvünk. Könyv – és most nem a biblia mivoltát hangsúlyoznám –, kézbe vehető, magyar nyelvű KÖNYV. Mantskovit Bálint nyomdája, Rákóczi Zsigmond főúri bábáskodása és támogatása: bizony, sok-sok minden kellett ahhoz, hogy megszülessen. Akkor sem volt másként: hiába az elszánás, akarat és tudós támogató nélkül. Rákóczi Zsigmondnak ott kellett lennie a befolyásával és a pénzével ahhoz, hogy Károli Gáspár álma megvalósulhasson. Tudjuk, hogy voltak segítők, de a történelem nem jegyezte fel pontosan a nevüket. Sejtéseink vannak, lehetnek személyükről, azonban egyetlen bizonyos közülük: Szenczi Molnár Albert. Neki, mint tudjuk, a későbbiekben ugyancsak komoly szerep jut a magyar irodalom felnőtté válásának útján.

A Könyv 1412 oldal, 2 kötet, 6 kilogrammot nyom és 4,5 millió egyesével szedett betűt tartalmaz. 800 példányban készült, melyből csupán 53 maradt fenn. 293 teljes vagy részbeni kiadás. Évszázadokkal később híres magyar költőnk érdekes kérdést tett fel: „Ment-e a könyvek által a világ elébb?” Ment-e a világ, a magyarság, a magyar nyelv Károli Gáspár Vizsolyi Bibliájával elébb?

Ahhoz, hogy a Vizsolyi Bibliának a magyar nyelvre gyakorolt hatásait bemutathassuk, közelebb kell hoznunk a kort, valamint meg kell vizsgálnunk együtt néhány fontos fogalmat.

Ha nyelvészeti szempontból kell megközelítenünk a Károli Biblia jelentőségét, szinte toposzként hangsúlyozzuk a magyar irodalmi nyelvre gyakorolt hatását. Már csak azt igen nehéz megfogni ebből, hogy mit is értünk irodalmi nyelven, hiszen a szó mai értelmében magyar irodalmi nyelv igen csak kevéssé létezett a 16. században. Továbbá mit értünk, mit érthetünk vajon „hatás” alatt? Szókincset, nyelvtant, jelentéstani összefüggérendszer?

Mi, akik magyarul beszélünk, akiknek magyar az anyanyelvünk, ösztönösen

érezzük a beszélt nyelv és az irodalmi nyelv különbségét még akkor is, ha nem tudjuk tudományosan indokolni ezt. Lükttet bennünk az a nyelvi norma, amelyet oly bizonyultalanul írnak le az akadémiai nyelvtanok, szótárak, kézikönyvek. Tudjuk, hogy mi a különbség a vers és a hivatalos levél nyelvhasználatára között. Tudjuk, hogy otthon nem ugyanazon a magyar nyelven szidjuk meg a gyereket, mint amit a Magyar Értelmező Kéziszótár rögzít. A középiskolások pontosan tudják, hogy ha esszé dolgozatot kell írni magyarból, akkor nem biztos, hogy a tanárnő a „cseten” begyakorolt kifejezések használatára gondol, sőt, nem valószínű, hogy kitörő örömmel fogadja.

Kicsit tudományosabb megközelítésben: ismerjük, használjuk azt a nyelvi sztenderdet, vagy a sztenderd nyelvváltozatot, amelyről tudjuk, hogy nem azonos sem az irodalmi nyelvvel, sem a hivatalos nyelvvel, de még a beszélt nyelvvel sem. Ha tehát a Vizsolyi Bibliának a magyar nyelv fejlődésére gyakorolt hatásait kell megvizsgálunk, fontos látnunk ezeknek a nyelvészeti fogalmaknak a különbségét. Mert hiszen nem mást állítunk, mint hogy a magyar irodalmi nyelv NINCS, NEM LÉTEZIK Károli munkája nélkül.

Milyen hát a 16. század magyar nyelve? Kik, hogyan, hányan és hol beszélnek magyarul? Milyen az a nyelvi állapot, melyben megszületik a magyar bibliafordítás? Ki érti meg ezt a mind nyelvtanában, mint szókinccsében összetett bibliás nyelvezetet? Ki olvassa? Biztos, hogy olvassák? Olvasnak-e bármit egyáltalán? És a kérdéseket végtelen hosszan lehetne még fűzni. Tudjuk, megtanultuk a történelemből, hogy ez a három részre szakad ország kora. Fontos kihangsúlyozni, hogy ez nem csupán területi, hanem nyelvi, kulturális szakadás is!

A nyugati határszélen egy óriási birodalom részeként a Magyar Királyság, élén Habsburg uralkodójával – aki nem tud magyarul. Egyáltalán semmilyen érdeke nem készíti, hogy tudjon magyarul. Olyannyira nem, hogy Szapolyai János és Ferenc József között egyetlen magyar király sem tudott magyarul! Sem írni, sem olvasni, sem beszélni. Mária Terézia neve felidézi bennünk a magyar Felsőház „Életünket és vérünket!” lelkes felkiáltását, amely latinul hangzott el 1741-ben. Amikor 1847-ben V. Ferdinánd egy betanult magyar mondattal nyitja meg a diétát, a magyar nemesség sírva fakad. A nyugati országrész vezetői, úgymond elitje – kevés kivétellel, említsük meg itt Nádasdy Tamás nevét – nem magyar nyelvű.

A Török Hódoltság. Az ország középső részét dűlja a török, majd kétszáz évig, 1526-ban, a mohácsi csata estéjén mindegy 3 millió magyar él itt, a Rákóczi-szabadságharc idejéből ennek már csupán a feléről tudunk! Két évszázad alatt másfél millió magyar tűnik el a föld színéről. Helyükre románok, szerbek települnek. Ki beszél itt magyarul? Kinek kellene a Könyv?

Még keletebbre az Erdélyi Fejedelemség küzd a léteért a Török Birodalommal évszázadokon keresztül. Hosszú ideig itt is a latin a közélet és a törvényhozás nyelve, a pasák és a fejedelmek közti párbeszédet „török diákok” segítik. 1556-tól, a szászsebesi országgyűlésen hozott első magyar nyelvű törvénycikk megszületésétől azonban az Erdélyi Fejedelemség rövid idő alatt áttér a magyar nyelv használatára a közigazgatásban, a hivatali ügyek intézésében is. Ez a vidék magyarul beszél és ma-

gyarul uralkodik. Magyarul tanítja a gyermekét, hiszen ANYAnyelve a magyar. Ki ne ismerné Lorántffy Zsuzsanna vagy Zrínyi Ilona nevét?

Igen, nagyon fontos tény, hogy a bibliafordítás az északkeleti országrészben születik meg, Rákóczi Zsigmond, a későbbi erdélyi fejedelem birtokán. Hiszen itt él jelentős tömegben magyar anyanyelvű nemesség és köznép, amelynek egyáltalán igénye lehet magyar nyelvű könyvre.

Tudjuk, hogy ekkor már létezik egy nyelvi – és kifejezetten beszélt nyelvi – sztenderd, amely elsősorban az alacsonyabb néprétegek nyelve. Köznemesi, paraszti, mezővárosi nyelv ez, amelyet a családi, hétköznapi kommunikációban használnak. Olyan nagyobb lélekszámú társadalmi réteg, mely ennél a sztenderdnél magasabb, igényesebb nyelvi réteget használ, művel, nem létezik ekkor magyar földön, kivéve az Erdélyi Fejedelemség hatalmi elitjét. Rajtuk kívül nincs olyan magyar közréteg, nincs olyan tömeg, mely az anyanyelvén megformált nyelvi megnyilatkozásra képes lenne. Anyanyelven folyó oktatás nincs, kialakulóban van az anyanyelvű paptanítói-kántortanítói gyakorlat, mely a paraszti, mezővárosi népesség gyermekeinek oktatását van hivatva végezni. Azonban a mezőgazdaságból élő tömeg életritmusát a természet rendje adja. Amit a gyermekek a téli hónapokban megtanulnak, a tavaszi-nyári-őszi időszakban, amikor a szülők mellett a helyük, a mezőkön, legelőkön bizony elfelejtik. Ez a 16. század magyar néptömegének valósága. A legjobb esetben is félalfabéták – és ez még jó három évszázadon keresztül így is marad. Két évszázaddal később Mária Terézia oktatási rendelete nyit utat a tömeges iskolaalapításoknak, de a fordulatot az alig másfél évszázaddal jelen korunk előtti Eötvös-féle népiskolai törvény hozza majd meg 1868-ban. 1870-ben még mindig csak 44% az írástudók aránya.

Milyen forrásaink vannak erről a 16. századi beszélt nyelvről? Milyen forrásaink vannak annak a néptömegnek a korhú magyar nyelvéről, akiknek a Károli biblia készül? Sajnos, szinte semmilyen. Néhány töredék, virágének, káromkodás.

Bizakodva kutatunk hát tovább, hátha a vagyonosabb, magyar főúri réteg soraiban jobb eredmény mutatkozik. Természetesnek véljük, hogy az Árpád-ház uralkodói bírták és művelték a magyar nyelvet. Mi sem nyilvánvalóbb számunkra, mint hogy államalapító királyunk, Szent István beszélt, írt, olvasott magyarul. Sajnos, bizakodásunkat nem igazolják a források. 1301-gyel bezárólag egyedül Könyves Kálmánról jegyezte fel krónika, hogy tudott magyarul. Nem beszélt magyarul Szent István, nem beszéltek magyarul az utódai sem. Különösen azok nem, akik idegen anyától születtek, örököve a másik nép ANYAnyelvével együtt a dinasztikus kapcsolatok szövevényes hálózatát. Az Anjou-uralkodók közül Nagy Lajos, majd Hunyadi János és Mátyás beszélte nyelvünket, de egyikük sem írt magyarul. Amint már említettük, Szapolyaival kihal a magyarul legalább beszélni tudó királyaink sora, egészen Ferenc Józsefig. Ferenc József megtanult magyarul és családjától is elvárta ezt.

Összességében kijelenthetjük, hogy a magyar ügyek intézésére a latin, majd később a latin mellett a német nyelvet használták a főúri, király körüli csoportok. A hivatalos nyelv tehát a latin, illetve a latin és a német.

Hol fedezhető fel a nyoma bármilyen fordulatnak? Hiszen ha az eddig elhangzottakat mérlegeljük, semmi értelmét nem látjuk Károli Gáspár fordítói munkájának. Nincs látható igény, nincs nyelvi szükség, nincs „felvevőpiac”.

A megoldás egyik kulcsa Hunyadi Mátyás reneszánsz udvara. Az a reneszánsz-humanista gondolkodás, mely Európa-szerte felkarolja az anyanyelvi kultúrát. Nálunk is megindul valamiféle mozgolódás a magyarul beszélő király körül, akinek szenvedélye a könyvek gyűjtése. Mai napig nincs olyan magyar könyvtár, amely Mátyás Bibliotheca Corviniana-ját felülmúlhatná. Ez volt az egyetlen világhírű könyvtárunk történelmünk során.

Ebben a királyi udvarban egymást érik a külföldi utazók, krónikások, művészek: Galeotto Marzio, Thuróczy János, Janus Pannonius. Még mindenki latinul ír, de a magyar nyelv térnyerésének folyamata megállíthatatlan. Ennek a reneszánsz udvarnak lesz a szellemi örököse az Erdélyi Fejedelemség gyulafehérvári udvara, mely a törökdúlás idején évszázadokig a magyar kultúra védőbástyája.

Az egyházi irodalom néhány magyar nyelvű gyöngyszeme, az első magyar nyelven írt versünk nyilván nem jut el széles néprétegekhez. Valaminek még történnie kellett.

„(...) Hiszed, hogy volna olyan-amilyen magyarság, ha nincs – Kálvin? Nem hiszem. (...)” – kérdezi (*Illyés Gyula: A reformáció genfi emlékműve előtt*, részlet).

A másik kulcsunk a reformáció, mely nélkül nincs mai magyar nyelvünk. Minden, amit bemutattunk, rettenetesen kicsi és kevés lett volna ahhoz, hogy Károli Gáspár úgy érezze, szükség van a Bibliájára. 1517-ben azonban útjára indult egy új eszme, mely átformálja a magyar világot. Nyugat-keleti hullámával fordítja az Újtestamentumot Sylvester János, nyomtatja ki a Könyvet Károli Gáspár és szólaltatja meg magyarul a genfi zsoltárokat Szenczi Molnár Albert.

„Imádkozzatok és buzgón kérjete!” – zengi Tinódi, melyre Balassi strófája felel: „Kegyelmes Isten, kinek kezébe életemet adtam.”

*

Még 250 évet kellett várni arra, hogy 1844-ben Magyarországon a magyar lehessen a hivatalos nyelv. Hogy ugyanazon a nyelven lehessen házasságot kötni, keresztelni, temetni – és anyakönyvezni mindezt.

Magyarul beszélni, írni, olvasni: számunkra a világ legtermészetesebb dolga. Becsüljük meg.